

BADIIY PORTRET VA TILDAN SAMARALI FOYDALANISH: SH.XOLMIRZAYEV VA LEV TOLSTOY IJODIDA

Ergashev Aslbek Hamza o'g'li

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Rus adabiyotshunosligi kafedrası PhD, katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Shukur Xolmirzayev va Lev Tolstoyning o'ziga xos poetik mahorati, til va obrazlilikni shakllantirishdagi izlanishlari, badiiy portret yaratishdagi o'ziga xos uslubi talqin etiladi. Qissada yuzaga chiqqan badiiy portret haqida muayyan tasavvurlar hosil qilish imkonini beradi.

Kalit so'z: obraz, uslub, portret, mahorat, poetika, xarakter, kompozitsiya, til.

Аннотация. В данной статье интерпретируются своеобразное поэтическое мастерство Льва Толстого и Шукура Холмиразаева, их поиски в формировании языка и образности, а также их особый стиль создания художественного портрета. Статья позволяет сформировать определённое представление о художественном портрете, раскрытом в повести.

Ключевые слова: образ, стиль, портрет, мастерство, поэтика, характер, композиция, язык.

Annotation. This article interprets the distinctive poetic mastery of Leo Tolstoy and Shukur Kholmiraev, their creative explorations in shaping language and imagery, as well as their unique style of creating literary portraits. The article provides an insight into the artistic portrait as revealed in the novella.

Keywords: image, style, portrait, mastery, poetics, character, composition, language.

O'zbekiston xalq yozuvchisi Shukur Xolmirzayev iqrorlarida badiiy portret yaratish san'ati, tildan unumli foydalanish mahorati haqida ham rus yozuvchilaridan ta'sirlanganini inkor qilib bo'lmaydi. Ana shu konsepsiya Shukur Xolmirzayev fenomeniini ko'zo'ngimizda gavdalantirishga imkon beradi. Dunyo adabiyoti bilan yaqindan tanishgan yozuvchi zoti borki, hamisha bu ikki daho haqida, ya'ni L.Tolstoy, F.Dostoyevskiy iqrorlarini chetlab o'tmaganining shohidi bo'lamiz. Lev Tolstoyning har bir idroki, falsafasi, orzulari, iqrorlari bugun uchun ham, global dunyoda yashab qolish imkoniga ega odamzod uchun ham suv va havodek zarurligi ayonlashadi. Shu ma'noda, insoniyat yetib kelgan manzillaru makonlar, iqrorlar, tavba-yu, tazarrular semasida badiiy kompozitsiya asar arxitektonikasini muvofiqlashtirishga yo'naltirgani namoyon bo'ladi. Bunday tasvir ekzislari hamisha global masalalarni anglashga qandaydir rag'bat, kuch va imkoniyatdir. O'zbek va rus qissachiligida badiiy til imkoniyatlari, tildan unumli foydalanish manerasi ham yuqoridagi mulohazalarni anglashga katta burilishdir. Bunday iqrorlar har doim o'zbek adabiyotida bo'lgan va mumtoz klassiklarimizni o'qiganimizda ham yaqqol ko'zga tushishi tayin.

Yozuvchi "Iblis" qissasida shaytoni layin gapiga kirib, buzuq hayotga o'rgangan odamlar ruhiyatii shu qadar tartiblatiradiki, natijada badiiy portret yanada mukammal ko'rinishga keladi:

"Yevgeniyning o'zi ham uylanishni orzu qilardi-yu, ammo uning orzusi onasinikiga o'xshamas edi. Uylanish hisobidan ahvolini o'nqlab olish unga qabihlik bo'lib ko'rindi. U kimga bo'lmasin, halol yo'l bilan, sevib uylanishni istardi. Yevgeniy o'zi to'qnash kelgan qizlarni ko'z ostiga olar, ular o'zining tengimi-yo'qmi chamalar, ammo bu borada hali toleyi kulmay turar edi. Shu orada, o'ziyam kutmagan holda, Stepanida bilan pinhona uchrashuvlari davom etar, hatto barqarorlashib borardi. Yevgeniy buzuqlikdan yiroq edi, shuning uchun yashiriqcha ish qilayotganidan azoblanar, bu qilmishi chakkiligini his etar va hatto ilk uchrashuvdan keyinoq Stepanidani boshqa ko'rmaslikka

umid bog'lagan edi. Ammo bir-oz vaqt o'tgach, yigit yana betoqat bo'la boshladi va o'z ahvolini yana o'sha "eski dard"dan deb bildi. Bu gal endi unga kim bo'lsa ham baribir emasdi. U aynan o'sha porlab turuvchi qora ko'zlarni, o'sha past, mayin ovozda "Yo'g'-yey, ko'p emas!" degan so'zlarni, o'sha badandan taralayotgan shirin, o'tkir hidni, o'sha peshbandni turtib turgan durkun ko'krakni, yana bularning barini o'sha quyosh charaqlab turgan mahal yong'oq va zarang butalari orasida ko'rishni xohlardi. Har qancha xijolatli bo'lmasin, u yana Danila cholga murojaat qildi. Uchrashuv bu gal ham tush paytiga, o'rmonga tayin etildi. Endigi uchrashuvda Yevgeniy juvonga tikilibroq qaradi, juvon uning ko'ziga jozibali ko'rindi. Yevgeniy uni gapga solib, eri haqida so'radi. Chindan ham, eri – Mixayla cholning o'g'li ekan, hozir Moskvada izvoshchilik qilarkan.

– Har qalay, sen nega bunday... – Yevgeniy, eringga xiyonat qilib yuribsan, deb so'ramoqchi bo'ldi.

– Xo'sh, qanday qilib ekan? – deb so'radi juvon. U o'ziga yetkanча aqlli va farosatli edi.

– Men bilan uchrashib yuribsan deyman-da?

– Obbo, – quvnoq ohangda so'z qotdi juvon. – Erim o'sha yoqlardan birortasini allaqachon topib olgandir. Men ham bu yerdan birortasini topib olgan bo'lsam, nima qipti?"

Yozuvchi "Iblis" qissasida turli-tuman xarakterlarni badiiy tasvirlar ekan, kompozitsion muvofiqlilik hamisha batartib joylashuvga diqqat qaratadi. Yevgeniy – bu ikkilanishlar, iztiroblar orasida qolgan qahramon. Bu yozuvchining – o'zi. U bunday batartib hayotni tanlar ekan, o'z xatolarini iqrorlarini, tavbalari-yu, taskinlari bilan uyg'unlashtirib yuboradi. Shu boisdan ham, hayotning mukammal formulasi chizib beriladi. Yevgeniy Stemanidani jonidan ortiq yaxshi ko'radi. Ammo, uning eri bor. Shunday bo'lsa-da, hayot haqiqatini teran idroklashga katta umid bag'ishlaydi. Inson hamisha shu metamorfoza bilan og'rinib yashashini u oldindan biladi. Buyuk ispan mutafakkiri Xose Ortega-i-Gasset e'tiroficha: "Har qanday san'atning tarixi inson qalbining tomonlaridan birini ifodalashga bo'lgan qator urinishlardir. Xuddi shu narsa uni boshqa san'atlardan ajratib turadi. Bu urinishlar shunday bir egri chiziqni tashkil qiladiki, san'at kamalakning yengil o'qi kabi shu chiziq bo'ylab zamon qa'riga o'z maqsadi sari intiladi. Intihosiz ufqdagi shu nuqta har qaysi san'atning yo'nalishini, mohiyatini va ma'nosini ko'rsatib turadi". Lev Tolstoy "Iblis" qissasida mana shu konsepsiyani to'laqonli ochib bera olgan. Negaki, insoniyat xatolar, adashishlar, yolg'onlar orasida qolib ketgani, ulardan tozarish, poklanish maziliga yetish muhimligini Lev Tolstoy qahramonlari tilidan shun qadar chuqur va ma'noli idroklaydiki, bularning zamirida hayot hamisha silliq kechmasligini tushunib yetadi kitobxon. Aristotelning "Axloqi kabir" asarida L.Tolstoyning nima istayotganiga munosib bir javob borligini ko'rishimiz mumkin. Aristotel bu haqda shunday yozadi: "Qadrli ne'matlar deb men ruh, aql, javhari asl, tabiiy, tug'ma iste'dod kabilarni aytaman. Bular doimo qadrlanadigan, barcha uchun sharafli bo'lgan (aziz va sharif) ne'matlardir. Fazl, fazilatlar ham qadrlidir, chunki inson ular tufayli munosib, yetuk bo'ladi. Inson fazilatlarini tufayli go'zal (ma'naviy) qiyofaga ega bo'ladi. Maqtovli ne'matlar ham o'sha fazilatlarining maqtovga sazovorlaridir.

Lev Tolstoy ijodi, xususan uning qissalari, rus realizm adabiyotida tilning tabiiyligi, hayotiy ritmini ilmiy va badiiy jihatdan yuksak darajada namoyon etgan namuna sifatida e'tirof etiladi. Uning qissa janridagi asarlari — "Kazaki", "Detstvo", "Otrochestvo", "Yunost", "Xadji-Murat", "Tri smerti" va boshqalar — tilning realistik funksiyalarini ochib beruvchi mukammal badiiy laboratoriyadir. Tolstoy ushbu asarlarda tilni faqat tasvir vositasi sifatida emas, balki inson xarakteri, dunyoqarashi, ijtimoiy muhiti va ichki ziddiyatlarini ochuvchi mustaqil semiotik tizim sifatida namoyon etadi¹.

Tolstoy badiiy tilining realistik tabiati avvalo haqqoniylik tamoyiliga asoslanadi. Yozuvchi voqelikni ideallashtirmaydi, balki uni boricha, barcha ziddiyatlari, qoqishlari va tabiiy qirralari bilan ko'rsatadi. Realistik tilning birinchi belgisi — ko'rsatish uslubi: Tolstoy hodisalarni

mualliflik sharhi orqali emas, balki tasviriy detallar va voqeyiy muloqotlar orqali namoyon qiladi².

Masalan, “Kazaki” qissasida qahramon olgan taassurotlar yoki ichki kechinmalar pafosiz, katta-kuchuk qilib ko‘rsatilmaydi; ular kundalik nutq ifodasi kabi tabiiy ravishda oqib boradi: “Olenin ishonch bilan bilar ediki, shu yerda, kichkina ovlarda, u o‘zini topa oladi”³.

Bunday uslub realizmning markaziy qonuniyati — inson va muhitning organik birligini til orqali namoyon qiladi.

Tolstoy badiiy tilida “har bir qahramonning o‘z ovozi” mavjud. Bu xususiyat realistik nutq tasvirining asosiy belgilaridan biri hisoblanadi. Uning qahramonlari o‘z ijtimoiy tabaqasi, yoshi, tafakkuri, milliy mansubligiga xos nutq me‘yorlarida gapiradi.

Masalan, “Xadji-Murat”dagi rus ofitserlarining so‘zida kitobiy-mansabdor uslub, Kavkazlik qahramonlar nutqida esa lo‘nda, aforistik, xalqona intonatsiyalar ustuvordir⁴.

Bu orqali Tolstoy:

- til va muhit o‘rtasidagi bog‘liqlikni;
- qahramonning madaniy-ijtimoiy yuzini;
- etnik nutqiy modellar farqini;

realistik uslubda ko‘rsatib beradi.

Tolstoyning muhim stilistik yutug‘i — detal yordamida xarakter yaratish. Uning tilida har bir ob‘ekt — yog‘och soyabon, kuchukning qichishi, qahramonning kiyimidagi mayda kirlar — badiiy vazifaga ega.

Masalan, “Tri smerti” qissasida tabiat detallari va inson o‘limiga oid tasvirlar o‘rtasidagi parallellik til orqali falsafiy mazmunga ega bo‘ladi. Tolstoy tabiat tilini inson hayotining universal ritmi sifatida qo‘llaydi: tabiatdagi o‘lim sokin, harakatsiz va tabiiy, insonning o‘limi esa qo‘rqinchli va ruhiy qiynoqlar bilan kechadi⁵.

Bunday antiteza yozuvchi realizmining lingvopoetik mohiyatini ochadi: til inson tafakkuri va borliq haqidagi falsafiy xulosaning bevosita ifodasiga aylanadi.

Tolstoy qissalarida til realizmning psixologik qirrasini ham namoyon etadi. Ichki monolog, erkin bilvosita nutq, qahramon fikrining muallif nutqi bilan qorishishi — uning asosiy uslubi topilmalari hisoblanadi.

“Detstvo”, “Otrochestvo” va “Yunost” qissalarida bola tafakkurining intonatsiyasi to‘liq saqlangan holda berilgan:

- tayinsizlik,
- kechikkan fikrlash,
- tez-tez qaytishi,
- o‘ziga murojaat,

— bularning barchasi tilning realistik psixologiyasini shakllantiradi.

Tolstoy psixolingvistik realizm orqali qahramonning ichki dunyosidagi harakatni voqealar dinamikasidan ustun qo‘yadi. Demak, til ichki borliqni tasvirlashga xizmat qiladi.

Tolstoyning til haqidagi falsafasi uning axloqiy qarashlari bilan uzviy bog‘liq. Uningcha, til insonning ichki haqiqatiga xizmat qilishi kerak; pastkashlik, yolg‘on, mansab uchun yoqimtolchalik nutqda o‘z ifodasini topadi.

“Xadji-Murat”da Nikolay I nutqi rasmiyatchilik, suxanburdlik va qo‘rqinch tonlari bilan berilgan; bu til yordamida podshoning ichki mohiyati ochiladi.

Shu ma’noda Tolstoy tili axloqiy kategoriyalarga ega bo‘ladi: rostlik, soddalik, tabiiylik — uning estetik idealidir.

Lev Tolstoy qissalarida tilning realistik tabiati bir necha yo‘nalishda namoyon bo‘ladi:

1. voqelikni bezatmasdan, tabiiy ravishda tasvirlash;

2. nutqiy individualizatsiya orqali xarakterlarning real portretini yaratish;
3. batafsil detallar orqali badiiy modellashtirish;
4. psixologik realizm vositalari orqali ichki dunyo tasviri;
5. dialoglarda hayotiylik va pragmatik lo'ndalik;
6. tilning axloqiy falsafasi.

Shuningdek, Tolstoyning lingvopoetikasi realizmning estetik qonunlarini nafaqat amaliy, balki nazariy jihatdan ham namoyon etadi. Uning tildagi realistik uslubi jahon adabiyotida inson nutqining haqqoniy, hayotiy va falsafiy tabiati qanday ifoda etilishi mumkinligining yuqori namunasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sarimsoqov B.I. Badiylik asoslari va mezonlari – T.: Fan, 2004.
2. Timofeyev L.I Osnovi teoriya literaturi. – M.: Prosvesheniye, 1971;
3. Xudoyberdiyev E. Adabiyotshunoslika kirish. – T.: Sharq, 2008;
4. Baxtin M. M. Проблемы поэтики Достоевского. — Москва: Nauka, 1972.
5. Gromov M. N. Tvorchestvo Lva Tolstogo i traditsii russkoy literatury. — Sankt-Peterburg: Filologicheskiy fakultet SPbGU, 2001.
6. Yesin A. B. Poetika L. N. Tolstogo. — Moskva: Yazyki russkoy kultury, 1999.
7. Tolstoy L. N. Polnoe sobranie sochineniy. T. 8. — M.: Goslitizdat, 1935.
8. Tolstoy L. N. Kazaki // Polnoe sobranie sochineniy. T. 4.